

Историјска ретроспектива настанка хрватског идентитета у другој половини 19. и у 20. веку

Сажетак

Континуитет хрватског националног идентитета био је саставним делом континуитета хрватског државног идентитета у мањем или вишем степену аутономије у склопу конфедералних, унитаристичких и федералних држава од 1867. године до 1990. године. У 19. веку градио се модерни национални хрватски идентитет кроз језик, културу, традицију и територијалну аутономију, кроз парламентаризам и страначке односе те елементе хрватске аутономне власти хрватског Сабора и Владе. Веројатно ниједан други народ аустро-угарске Монархије не беше дуализмом погођен као Хрвати, јер, премда под једним кровом, Хрватска не беше једна целина него практички подељена на три, односно четири посебна аутономна државна подручја: Хрватску и Славонију, Далмацију, Војну Границу и Истру, свака са својом локалном аутономном влашћу. Често пута се намерно политички регионално (далматинско, истарско, славонско) име супротстављало националном (хрватском) имену, а шта је успоравало изградњу јединственог хрватског идентитета. Хрватски национални идентитет изнова се доказивао на разне начине пролазећи кроз различите системе власти од Аустро-Угарске, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевине Југославине, тзв. Независне Државе Хрватске до Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. На свом путу до коначног поновног осамостаљења и добијања независних државних атрибута, хрватски национални идентитет је често угрожаван и оспораван од других народа са којима су били интегрисани у заједничке конфедралне, централистичке или федералне државне цјелине. Важни атрибути хрватског националног идентитета беху кроз 19. и 20. век, култура, традиција и аутономни облици власти, у Троједној краљевини, у Држави Словенаца и Срба, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, у Бановини Хрватској, у АВНОЈ-евској комунистичкој и тзв. НДХ-овој фашистичкој творевини те Социјалистичкој (или Народној) Републици Хрватској у Југославији па до коначног оживотворења потпуног националног идентитета у самосталној Републици Хрватској.

Кључне речи: **Хрватски идентитет, нација, ретроспектива нације**

Континуитет хрватског идентитета кроз Хрватску и Славонију од 1867. до 1868. године

Година 1867. за Хрватску је била историјско симболична због аустријско-угарске „Нагодбе“ и почетка дуализма, али не само због тога већ и наставка изградње

националног идентитета који је започео Илирским покретом у прој половини 19. века.¹ Државно-правно погодио је дуализам Хрвате, јер је одлучио о државно-правној припадности хрватских земаља тиме, што су Далмација и Истра припале земљама заступаним у Царевинском већу, тзв. Цислајтанији, а Хрватска и Славонија земљама свете угарске круне или Транслајтанији. Нужна последица аустријско-угарске „Нагодбе“ беше хрватско-угарска „Нагодба“, која се у своме угарском облику појавила као законски чланак XXX. из 1868. године. Србе или како су статистички регистрирани као православни, а којих тада у Хрватској беше око 25 %, дуализам се тицао само у толико, у колико су њиме биле дирнуте друштвене и господарске прилике хрватских земаља, у којима се они наставаху.²

Уопште, смисао „Нагодбе“ од 1867. године беше, да се Аустријанцима да превласт у Аустрији, а Мађарима у Угарској. При томе су Аустријанцима требали помагати Пољаци, а Мађарима Хрвати. Спрингер вели у нешто елегантнијем облику: „Пољаци играју у унутрашњој и спољној политици Монархије видљиву и знатну улогу, а улога Хрвата у Угарској није никаква. Хрвати имају додуше аутономију, које Пољаци немају, али је та аутономија таква, да служи много више пробицима Мађара него Хрвата.“³

Да се хтело „смисао Нагодбе од 1867. године“ заиста провести у дело, требало је Хрватима одмах 1868. године или следећих година дати Војну Крајину и Далмацију, али се то није учинило, него је Војна Крајина утеловљена тек 1881. године, а Далмација није уједињена са Хрватском и Славонијом до 1918. године.⁴

„Нагодба“ од 1868. године 1. законског чланка XXX. од 1868. године је гласила: „Угарска те Хрватска, Славонија и Далмација сачињавају једну те исту државну заједницу једнако према осталим земљама под владом Његовог Величанства као и према другим земљама. Хрватска, Славонија и Далмација јављају се као сууговорачи са Угарском и као правни субјект § 2., 3., 4., 5., 7., 8., 9., 10. и 11.“⁵

Али оно шта је најважније јест да је иза § 12. нестало назив „Хрватска, Славонија и Далмација“, па се као компатицент почевши од тога параграфа говори само о „Хрватској и Славонији“ и то још у смислу § 19. без Војне Крајине. Хрватска, као нагодбени партнер, променила је унутар саме „Нагодбе“ свој садржај, смањила се за једну трећину површине и становника те је тиме такође изгубила добар део своје спољне снаге.

Заправо, континуитет хрватског идентитета је „Нагодбом“ знатно отежан иако није изгубљен и посве прекинут државно-правни, истина аутономни континуитет.

Наиме, при стварању „Нагодбе“ Хрвати су се надали да ће стајати према снажним Мађарима као јединствена Хрватска, Славонија и Далмација, што се и условљавало

¹ Ivo Pilar, *Eine Geschichte Kroatiens, Serbiens und Bosniens*, Heiligenhof - Bad Kissingen, 1995.

Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb, 1973.

² Milan Kovačević, *Die Kroaten kommen! Ein Kriegervolk an Volker im Kriege* (Хрвати долазе! Ратнички народ зараћеним народима), Xenien-Verlag, Leipzig, 1916.

Употребљена литература се наводи по деловима и текућим бројевима. Поједина дела римским бројевима значе део књиге, а арапски број -текући број под којим је наведена књига.

³ Rudolf Springer, *Grundlagen und Entwicklungsziele der Oesterreichisch-ungarischen Monarchie*, Politische Studie, Wien und Leipzig, 1906. (VII.-12.), стр. 47.

⁴ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije - Hrvatski pregled*, PIP Pavičić, Zagreb, 1998.

⁵ Следи § 12., у коме се вршила расподела финансијских терета., а она је гласила: „Тај омјер утврђен је према истим подацима, према којима је и омер приноса земаља угарске круне за трошкове заједничких послова утврђен према осталим земљама Његова Величанства на 10 година, за исти период: за Угарску . 93,5592201 %, за Хрватску и Славонију . . 6.4407799 %“

садржајем „Нагодбе“, а стварно су од тада стајали према Мађарима од 1868. до 1881. године, као Хрватска и Славонија без Војне Крајине, а од 1881. до 1914. године као Хрватска и Славонија без Далмације.

У тој „Нагодби“ Аустрија могуће није била свесна чињенице да Хрватска и Славонија једва могу одолети Угарској, јер је земља у дуљину развучена, претежно малене дубине и без правих граница, па је у томе геополитички незгодном положају, Аустрија одлучила аустро-угарско ривалство провести на штету Хрвата, јер им није дала Далмацију, нити Истру, а Војну Крајину тек им је доделила након 14 година.

У § 1. угарско-хрватске Нагодбе од 1868. године налази се одредба: „Угарска те Хрватска, Славонија и Далмација, сачињавају једну те исту државну заједницу према осталим земљама под владом Његовог Величанства и према другим земљама.“ Међутим, Основни аустријски уставни закон имао је опречно и супротно становиште, § 1. Закона од 21. децембра 1867. (тзв. Децембарски устав) гласио је: „Царевинско веће позвано је за заједничко заступање краљевине Чешке, Далмације итд.“ Очигледно да су и Аустријанци и Мађари барем формално законски присвајали Далмацију, а према потребама своје унутрашње политике.

Опште је познато да је одмах након склапања угарско-аустријске „Нагодбе“ започела борба за превласт међу обе новонастале државе, Аустрије и Угарске (Цислајтаније и Транслајтаније - границом реке Леитхе).

Тако је Аустрија сматрала, да је Далмацију 1797. године војно и политички стекао аустријски цар и да Далмација треба остати у поседу његовог правног наследника, цара аустријског, односно у склопу краљевина и земаља заступаних у Царевинском већу. Много година касније, 1910. године кад су се након анексије Босне и Херцеговине појављивале на свим странама основе за ново уређење, заступано је упитно мишљење записано у брошури „Омеге“: „Шта треба учинити са Босном? Чија је Далмација?...“⁶

У исто време стара Историја хрватске државе беше тада готово непозната, а у савремену науку увести ће је тек Гфрџер у другом делу своје „Историје Византије“,⁷ која је штампана 1873. године, а Смичикласова „Повиест хрватска“, штампана је тек 1882. године, те била први опширнији приказ Хрватске историје на Хрватском језику. До тада се у светским размерима није наметало тзв. хрватско питање, а тиме и хрватски идентитет, иако је у самој Хрватској исто питање наметано од Илирског покрета.

Средином друге половине 19. века много се злорабила измишљена теорија да Далмација уопште није хрватска, него српска земља. Писало се да најлепше српске песме Вука Караџића потичу управо из Далмације, па се чак и Гфрџер, иначе „праведан“ према Хрватима, не може сасвим отети томе схватању. До деведесетих година 19. века сматра се Далмација српском земљом, јер је тако писало у маленом „Меуерову лексикону“ 1893. године: „Пучанство (тј. Далмације 1890. године) припада 90 % српском племену, лепо је, храбро и одважно.“ У свему томе налазе оправдање Аустријанци: „...будући да ствар са историјског и народнонаучног становишта не беше сасвим јасна, одлучише се у Аустрији, да предходно задрже Далмацију за себе.“

На темељу тога, ниједан други народ Монархије не беше дуализмом погођен као Хрвати, јер, премда под једним кровом, ипак бијаше земљиште хрватског народа практички подељено на три, односно четири посебна државна подручја: Хрватску и Славонију, Далмацију, Војну Границу и Истру.

⁶ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Globus, Zagreb, 1985.

⁷ R. W. Watson Seton (Scotus Viator), *Die sudslawische Frage im Habsburger Reiche*, Meyer & Jessen, Berlin, 1913., (VI-4)

Са правног гледишта беше то тешко време у којем се могао изгубити хрватски идентитет, стога су најважнији приговори хрватске стране били на „Нагодбу“:

1. у § 1. где се говори само о „државној Заједници“, док би према законском чланку 42. од 1861. године ваљало истакнути да су Хрватска и Угарска конфедерисане краљевине, које су ступиле у ужи државоправни савез;

2. према § 8. оставља „Нагодба“ Угарској вођење свих хрватских финансијских послова;

3. из делокруга хрватског Сабора изузима § 9. читав низ разних права: новчарство (ковање новца и штампање новчаница; испитивање и одобравање међународних и трговачких уговора, одредбе о банкама, кантарима и мерама, о повластицама, о осигурању и о навери, законодавство у поморском, трговачком, менидбеном и рудном праву и коначно законодавство у подручју железница, пошта, брзојава, трговине, бродарства и митница;

4. у § 10. „Нагодбе“ предвиђено је заједничко законодавство о торбареву, о друштвима, која се не баве јавним прирађивањем, о путницама, о надзору над странцима, о држављанству и завичајном праву: препушта се Хрватској и Славонији само извршна власт;

5. од својих прихода добива Хрватска према § 15. за своју аутономију само незнатни дио, паушалну своту од 4,400.000 круна, а цели остатак служи за покриће трошкова заједничких послова;

6. по § 22. „Нагодбе“ врши краљевски угарски министар финансија извршну власт у Хрватској с обзиром на изравне и неизравне порезе: наследне пристојбе, белеге, таксе, разне пристојбе и државна добра;

7. хрватски посланици у угарском Сабору имају и у чисто хрватским стварима само један глас. Зато морају остати свуда у мањини, када се хрватски пробици сукобе са угарским;

8. хрватски министар у Будимпешти нема портфељ према § 44. и не може Хрватској користити. Будући да је одговоран угарском Сабору, а не хрватском, он ће заступати угарске, а не хрватске интересе;

9. премда је морска обала сасвим хрватска, ипак Хрватска нема поморске судбености;

10. по § 51. поставља краљ бана на предлог и уз сапотпис угарског министра председника. По тој одредби може баном постати само она личноср, која је Угарској по вољи, без икаквих обзира на хрватске жеље и потребе;

11. Угарским министрима могу постати и генерали, али баном Хрватске може по § 52. постати само грађанска личност.⁸

Но, највеће огорчење изазвао је § 66., који је некако сакривено ушао у „Нагодбу“ и Хрватима одузео Ријеку, где је од тада „привремено“ владао гувернер у име угарског Министарства.

Континуитет хрватског идентитета кроз Хрватску и Славонију од 1868. до 1903. године

И пре склапања „Нагодбе“ у националним питањима било је промена те је на предлог Ивана Вончине хрватски Сабор 11. маја 1867. године једногласно закључио:

⁸ Одредба се у Хрватској тумачила тиме, како се Мађари боје појаве једног новог Јелачића и хоће то на тај начин онемогућити.

„Сабор Троједне краљевине свећано изјављује, Троједна краљевина признаје српски народ, који у њој живи, истоветним и равноправним са хрватским народом.“⁹

Хрватско-угарска Нагодба, склопљена у јесен 1868. године, беше дело бана баруна Левина Рауцха, који је требао провести „Нагодбу“ парламентарним путем кроз Сабор. Но будући да је народ великом већином био против „Нагодбе“, како је беху договориле регниколарне депутације у Будимпешти, то барун Рауцх спозна, да с постојећим изборним редом неће добити већину у Сабору, па је дао 20. октобра 1867. године октроисати прикладан изборни ред.¹⁰ Дана 24. септембра 1868. године бијаше „Нагодба“ озакоњена у загребачком хрватско-славонско-далматинском Сабору готово једногласно са четири гласа против (др.Брлић, барун Хелленбацх, гроф Јанковић и Живковић).

Бан Рауцх је 1870. године дао изгласати у Сабору законски чланак ХИВ., према којему се има свако непријатељство против „Нагодбе“ кажњавати као злочин сметања јавног поретка, а у неким случајевима и као велеиздаја.

Рауцховим наследником беше именован 26. јануара 1871. године Коломан Бедековић, за чијег је мандата на изборима „Народна странка“ добила 52 мандата, а унионисти само 13, па се одмах „Народна странка“ спремала на борбу против „Нагодбе“ те проговорила ратоборним прогласом 20. септембра 1872. године у коме је порицала правоваљаност „Нагодбе“.

Неколико дана касније, 8. октобра 1872. године подигао је Еуген Кватерник буну у Раковици, где уз босанску границу беше 68,7 % гркоисточних становника према 31,3 % католичких Хрвата. Кватернику, горљивом католику, догодило се да је примио Божји благослов за борбу против Аустрије у православној цркви из руку православног попа Поповића, али у буни Старчевићева странка¹¹ није са читавим покретом имала готово никакве везе. Старчевићев политички наук био је усмерен у против Аустрије, Угарске и Србије. Аустрију је „мрзео“ због горких разочарања, која је Хрватима приредила након апсолутизма.¹² Угарску је „мрзео“ због пеиода 1790-1848. године и због „Нагодбе“. Србе је „мрзео“, јер је како је рекао спознао колика је од њих будућа опасност. Политика Старчевићева беше правно-догматичка, већином државноправна; за материјалну базу своје политике он се мало бринуо; као шта је Сетон Ватсон опазио: „Старчевић презираше суверено све практичне могућности у политици. Али својом државноправном и догматском политиком понео је он оно шта се зове хрватска државна свест.“

Неколико месеци након Раковице, захвали се Бедековић на банској части, а банским намесником беше именован Антун пл. Вакановић. који беше само фигура, док

⁹ Südland, *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin, 1990., стр. 232-250.

Milan Kovačević, *Die Kroaten kommen! Ein Kriegervolk an Volker im Kriege* (Хрвати долазе! Ратнички народ зараћеним народима), Xenien Verlag, Leipzig, 1916.

¹⁰ Први пут морао се у Хрватској читави управни апарат заложити, да на изборима прође владин кандидат. Новине беху забрањене па су новине „Novi Obzor“ почеле излазити тек од септембра 1867. године у Бечу. Рауцх је провео своју намеру те је било изабрано 66 владиних пристаха (униониста), од тога 34 чиновника и 14 опозиционалаца. Будући да опозиција беше немоћна, абстинирала је Сабор те су у регниколарну депутацију изабрани само унионисти.

¹¹ Старчевић се родио 1823. године у Лици као син католичког хрватског сељака Јакова Старчевића, док је његова мајка Милица Богдан била пореклом из православне обитељи која је прешла на католичку веру. Старчевић беше одрастао у кући свога стрица, католичког свештеника, завршио је богословље, коју је касније напустио и стекао у Пешти докторат филозофије. Утицај његов на околину беше неодољив, а беше заснован на чињеници, да током читавог свога живота није никада ишао за својом личном користи.

¹² Кажу да је Старчевић Аустрију почео мрзети гледајући Филипа Баричевића, Личанина, којем су граничарске области казне ради одсекли обе руке, јер је граничарима писао притужбе.

је стварно владао Левин Рауцх. На новим изборима победила је „Народна странка“, али Рауцх и Вакановић позваше у Сабор 47 вирилиста, саме унионисте те приредише против „Народне странке“ клеветнички процес помоћу кривотвореног записника, шта га је направио Реицххерзер, по којем је требало доказати да је „Народна странка“, поименце Рачки и Строссмауер, примала новац из Русије и Србије те суделовала у сплеткама опасним по државу. Тиме је требало Деакову странку и њезиног вођу грофа Лонуаиа застрашити да не преговора са „Народном странком“ и уверити краља да су Строссмауер и Рачки велеиздајници.

Помоћу неуобичајеног именовања вирилиста, „Народна странка“ је дошла у мањину у Сабору те је ревизија „Нагодбе“ у Сабору била ограничена на неке сасвим неважне тачке и остала готово нетакнута. Након тога заседања није бискуп Строссмауер никада више дошао у хрватски Сабор, а наредни догађаји у Хрватској побудише незадовољство и у Бечу те је Вакановић морао отићи. Грофови Јулије Јанковић и Ладислав Пејачевић одбише понуђену банску част, па је „Народна странка“ након Вакановића предложила за бана Ивана Мажуранића, бившег дворског канцелара у Бечу, којег су Мађари у почетку одбили. Мажуранић је ипак као неплемић, зван „бан пучанин“, био именован од 1867. до 1880. године баном, али није био одвише одлучан те је пречесто попуштајо Мађарима, против чије је воље био именован. Премда је Мажуранић први изговорио познате и знамените речи: „Брат је мио, које вере био“ и „Проклет био ко ције вере, на свог режи брата“, он је православнима наденуо законито име „гркоисточни“, дао је школски Закон по којему не беху допуштене србске вероисповедне школе, а постојеће беху затворене. Надаље, Мажуранић је забранио употребу српске заставе (црвено, плаво, бело), коју су тада Срби проглашавали црквеном заставом те је тиме навукао на себе незадовољство и његов је положај постао тим тежим, што су у Пешти, гдје Мажуранић није имао поверења, одлучили да му се банатски Србин Живковић, додели као оделни предстојник за унутрашње послове и као заменик. Мажуранић се беспрекорно бавио питањем уједињења Далмације и Војне Крајине, а када у томе није успео запретио је оставком, шта је Угарска влада једва дочекала, прихвативши оставку.

Мажуранића је наследио на банској столици гроф Ладислав Пејачевић, који је морао рачунати са жељом Мађара да се у Хрватској над Хрватима изврши притисак више него за Мажуранићеве ере. Ипак је Пејачевић извршио уједињење Војне Крајине умиривши незадољне духове те је расцеп у владајућој „Народној странци“ остао једином последицом, када је Мразовић с још 22 посланика основао је „Независну народну странку“, која се касније називала „обзорашком“.

Уследео је сукоб са мађаронима јер раздражени пређашњим Давидовим поступцима, приказаше тадашње новине као отворену повреду Нагодбе, те је 15. августа народ силом скинуо мађарске грбове пригодном демонстрацијом, а које су имале одјека у читавој земљи.

Но новине „Будапести Көзлөнү“ убрзо су објавиле нову вест: „Државни грбови са угарско-хрватским натписом, који беху у Загребу пригодном недавних немира скинути, бит ће за неколико дана опет постављени.“ И заиста за неколико дана после Давид је преко ноћи опет дао поставити грбове са угарско-хрватским натписима, али је огорчени бан Пејачевић поднео због тога 28. августа 1883. године оставку, а у знак захвалности шта није протуправне чине покривао својим именом, дао му је народ име „бан кавалир“. У Хрватској и Славонији буде тада суспендован Устав и генерал коњаништва барун Херрман Рамберг беше постављен краљевским повереником, но након двомесечног повереништва именован беше баном гроф Каролуи Кхуен-Хедервару,

којему предност беше сродство са министром председником Угарске Кáлмáн (Коломаном) пл. Тисзом.

На седници Сабора од 5. октобра 1885. године беше расправа о отпремању неких докумената у Пешту и том је приликом Кхуен исказао сумњу „да ли се ти документи налазе у поштену поседу Хрвата.“¹³ Хрватски посланици сматрају то увредом, настаде заглашна бука и старчевићанци захтеваху, да председник позове бана на одговорност. Када председник то није учинио, погрђиваху старчевићанци бана, изгураше га из дворане и устврдише, да су га и ногом ударили. Кхуен владаше у Хрватској помоћу „зоби и бича“, како се његов начин владавине називаше у Угарској, шта значи да је владао подмићивањем и насиљем. Сетон Ватсон имао је можда право, када је тврдио, да је Кхуен покварио у Хрватској читаву једну генерацију, служивши се насиљем и на изборима.¹⁴

Једно за другим несталоше ограничења којима је Мажуранић успео обуздати напредовање српских политичара и њихову агитацију, оснивајући српске православне верске школе, у Пакрацу српско-православно семениште, у Загребу српско-православну вишу девојачку школу, које је држава обилно помагала. Беше дозвољена употреба српске тробојнице, па је чак Кхуен-Хедервару изјавио 19. октобра 1895. године у Сабору, да је српска застава у Хрватској једнакоправна хрватској застави и да ће је штитити тако дуго док је он бан. Тирилица буде обавезно уведена у школе, а језик се не називаше више хрватским него хрватско-српским или српско-хрватским. Од тада у већој мери Срби улазе у државне службе, службеничка места, уносије положаје, боља одветништва и бележништва. Господарски се организоваше и основаше 1895. године у Загребу „Србску банку“, која је форсирала српске трговине и индустријска предузећа. Надаље, у Кхуеново доба постао је први пут један Србин, Васо Ђурђевић, председником сабора,¹⁵ док се Кхуен у Митровици дао славити као „српски бан“ и њен почасни грађанин. Васо Ђурђевић је као председник Сабора у хрватском Сабору 11. децембра 1902. године одржао говор у коме се тужио да Срби нису довољно равноправни те је свој захтев образлагао тиме, што су Срби у Хрватској и Славонији „државотворни елемент“, а 4. октобра 1894. године почео је излазити у Загребу српски лист „Србобран“. Према се уреднику тога листа, Павлу Јовановићу (тзв. Динарчићу) јавно спочитавало да му лист издржава српска влада у Београду, Кхуенова влада ништа предузимала, а уредник истог листа чак је изабран у Сабор, према су хрватски листови много пута и упозоравали на суставно хушкање тога листа.

Све је то имало и своје наличје, посебно у господарском пропадању земље и све јачем иселјивању Хрвата у свет, понајвише у Америку. О узроцима господарског пропадања хрватски лист „Позор“ је још 1883. године писао: „Аутономија, коју нам нагодба даје у нашим унутрашњим пословима, није никада према слову нагодбе служила развоју народа, него развоју политичког начела, да све оно мора бити добро, шта долази из Пеште. Тако се могло догодити, да се сматрало непријатељима државе и заједнице са Угарском све оне људе који се zaloжише, да хрватски народ остане у оквиру нагодбе господар у властитој кући. На одговорном месту није се хтело обазирати на опомене и савете штампе и народних заступника, обзиром на кобне и

¹³ Списи који се тицаху „хрватских ствари“, беху 1849. године пренесени у Загреб на основу споразума Windischgrätza и Јелачића, које је Кхуен дао по кратком поступку отпремити у Пешту.

¹⁴ Посебно омиљено средство беше спречавати помоћу жандара долазак изборника на биралиште. Када се сељаци сили успротивише силом, Кхуен би дао да се пуца и зато у Хрватској готово никада не беше избора без крвопролића.

¹⁵ Odakle nemiri u Hrvatskoj?, *Agramer Tagblatt*, br. 285., Zagreb, 12. XII. 1902.

штетне последице таквог стања, народ је материјално све више пропадао, порези беху све већи, све безобзирније се утериваху и нико није водио бригу да се извори народног благостања умноже.¹⁶

Последице оваквог недореченог система дошле су најјасније до изражаја у бројид-беним подацима о исељивању Хрвата.¹⁷ У бројидбеном делу налазила се примедба, да ти бројеви нису сасвим тачни ради тога, што се у Хрватској и Славонији уобичајило, да се већина исељеника сели заобилазним путовима без путнице (путовнице) или са кри-вотвореном путницом те да тако нису обухваћени државном контролом.¹⁸

Континуитет хрватског идентитета кроз Хрватску и Славонију од 1903. до 1918. године

За разлику од Србије, гдје је јужнословенска идеја имала ограничен одјек, у Хрватској се разбудило интерес за оживљавање српско-хрватске сарадње почетком 20. века.¹⁹ Делимично се то имало захвалити сплашњавању напетости после одласка Кхуена-Хедерварауја, па су политички прваци поново оживљавали боље хрватско-српске односе.²⁰ Српски првак у Хрватској Светозар Прибичевић, предратни заговорник јужнословенског уједињења, приметио је да, ако су Срби и Хрвати два различита народа, са различитим културама и националним интересима, тада се њихови спорови могу решити у томе (јужнословенском) оквиру. Међутим, “спор српско-хрватски не може се узети као национално питање, јер Срби и Хрвати нису два различита, него су делови једнога, истога народа.”²¹ У истоме се духу Ловре Монти, истакнути првак у Далматинском и Бечком парламенту, питао зашто католички Хрвати и православни Срби не би могли припадати истој народности, ако баварски католици и

¹⁶ *Pozor*, br. 209., Zagreb, 12. XI. 1883.

¹⁷ Josip Lakatoš, *Narodna statistika*, Pučka tiskara d.d., Zagreb, 1914., (VII.-19.), стр. 64.

Према службеној бројидби иселило се из Хрватске и Славоније становника:

године	укупно од тога у Северну Америку		године	укупно од тога у Северну Америку		године	укупно од тога у Северну Америку	
1899.	4.195	2.954	1900.	4.176	3.452	1901.	7.879	6.805
1902.	11.057	9.870	1903.	13.488	11.941	1904.	4.848	3.545
1905.	27.142	22.252	1906.	24.726	21.857	1907.	25.493	22.845
1908.	5.015	2.863	1909.	13.441	11.460	1910.	16.109	14.024
1911.	8.215	6.604	1912.	15.979	14.239	1913.	13.000	11.868
1899-1913.	194.788	166.579						

¹⁸ Josip Lakatoš, *Narodna statistika*, Pučka tiskara d.d., Zagreb, 1914., (VII.-19.), стр. 64. Надаље, констатује се: Треба имати на уму, да је то 20 % становништва Хрватске и Славоније и да су то сами људи у најбољим годинама, војни регрути, који су тиме одузети војној моћи државе и сада добрим делом израђују стрелјиво за непријатеља у америчким фабрикама стрелјива! Подаци сабрани код разних исељеничких друштава комбинирани са изданим пасошима: године иселило се:

1900.	39.829	1901.	38.208	1902.	49.603	1903.	50.331
1904.	33.565	1905.	48.531	1906.	45.952	1907.	49.470
1908.	19.230	1909.	37.497	1910.	36.831	1911.	16.515
1912.	35.176	1913.	28.297				

1900-1913. 529.025 становника, а од тога 329.251 у Северну Америку, правцем, који беше сасвим природан при таквом стању ствари.

¹⁹ Charles Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, Globus, Zagreb, 1992., стр. 41-47.

²⁰ На пример, Михаило Полит-Десанчић, који је био српски посланик у хрватском Сабору, подсетио је у своме говору на Фрању Рачкога, те како је изгледало 1860-их година када су Срби и Хрвати заједнички иступали против ограничења шта их је наметала “Нагодба”: “Дао би Бог да млада генерација међу Хрватима и Србима пође опет оним правцем, којим су некад разборити Хрвати и Срби ишли, кад су заједнички и на научном и на политичком пољу бранили права свога народа”.

Viktor Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1939)*, Beograd, 1930., стр. 453-454.

²¹ Исти, стр. 469.

württemбершки протестанти могу бити чланови једне и исте немачке нације. Надаље се наставља, појмови као што су “јединство, братство, слобода, народност” празне су речи све док Хрвати и Срби, раздвојени идејама “хрватства” и “српства”, на концу не схвате да не могу преживети једни без других.²²

Таква су уверења била у основи такозваног новог курса, који је створен 1904-1905. године, а који је занемаривао националне идентитете. Премда је овај политички смер наглашавао право сваког народа да сам одређује своју будућност, он је ипак позивао на одређен облик јединственога деловања међу њима. Но они који су подупирали то схватање новог курса нису били сложни у погледу његових стварних значења. На пример, Радићева Хрватска сељачка странка, која ће после Првога светског рата постати главна странка у Хрватској, прихватила је премису да су Срби и Хрвати један народ, али је истицала да је сваки од њих развио посебне историјске идентитете. Њихово се јединство могло остварити само после уједињења хрватске државе и када се хрватска национална свест потпуно развије, а не може бити ни било каквога компромиса о трошку имена “Хрватска” или “хрватског језика”, док се јединство може остварити само међу политички и културно једнакима.

Успркос суздржаности неких политичких првака, 1905. године је пет хрватских и српских странака и неколико истакнутих страначки неовисних политичара формирало Хрватско-српску коалицију. Изричито или прешутно, они који су се удружили у тај покрет прихватили су идеју да су Срби и Хрвати један народ са два имена - или три имена, ако се укључе и Словенци, те тако та три народа заједно творе јединствену народност - југословенску. Гласноговорници Коалиције изворно су замишљали сарадњу Јужних Словена у Хабсбуршкој Монархији те на тај начин политички савез није доводио у питање територијалну целовитост Хабсбуршког Царства. Снага Коалиције потврђена је на изборима за Сабор, у мају 1906. године, када је добила већину од 37 посланичких места, контролирајући 42 одсто укупног броја бирачких гласова. После је Коалиција на слободним изборима 1908., 1910., 1911. и 1913. године добивала или апсолутну већину или већину посланичких места. Коалиција је стицала особиту снагу и чврсточу када би била суочена с политичким и економским притисцима било из Беча или Будимпеште.

Хрвати и Срби могли су лако сарађивати када су се супротстављали аустријској или мађарској политици, но када би се радило о питању судбине Босне и Херцеговине, тада међу њима није могло доћи до сличног заједничког интереса. Анексија 1908. године оживела је нека питања која су била 1878. године одлучена. Нови хрватски бан Павао Рауцх је спретно искориштавао те супротности, али није успио знатније ослабити Коалицију, но босанско питање је проузрочило напетости. Многи су Хрвати после анексије Босне и Херцеговине замишљали како ће Хрватска, као јединствена политичка творевина, убудуће, уз Троједницу, обухватити и ове две покрајине па би тако та држава могла лако постати центар Југославије са хрватском превлашћу, чега су се бојали српски националисти. Хрвати су били узнемирени тврдњама које су долазиле из Београда, да је цело пучанство Босне и Херцеговине искључиво српско, а посебно су били узбуђени сличним тврдњама у вези са Далмацијом.

Противљење југословенском програму Коалиције водили су франковци, који су били против мађарске власти као и против сарадње са Србима, а оптуживали су свакога ко је прихватао “Нагодбу”, ко је радио у смеру јужнославенског зближавања и допуштао да Срби живе у банској Хрватској. У једној од својих брошура, под насловом

²² Исти, стр. 464-465.

“Такозвано ‘српско’ питање”, франковци су категорично тврдили да у Хрватској постоји само један политички народ, хрватски, и да се у Хрватској може истицати само хрватска круна, хрватска застава, грб и јавни натписи.

Премда франковци никад нису освојили већину или релативну већину у Сабору, ипак су, у различитим раздобљима, имали по десетак посланика, углавном око 15 % укупнога броја посланика. Сличне су погледе имали и припадници странке милиноваца, то јест следбеника Странке права, коју је водио Миле Старчевић, синовац Анте Старчевића. Чланови ове странке веровали су да су Хрвати једини политички народ, али су били спремни признати српске “етничке” и “верске” разлике. На изборима 1913. године милиновци и франковци заједно су добили 20 посланика у Сабору, тако да је готово четвртина посланика у Сабору у то време заступала хрватске националистичке погледе и супротстављала се заједничкој fronti са Србима у Хабсбуршкој Монархији. Унаточ опорби ових двеју странака, у Хрватској је постојало знатно расположење за ближе споразумијевање међу Јужним Словенима Хабсбуршке Монархије, а успех Коалиције гарантовао је такав резултат. Међутим, хрватски прваци никада нису замишљали да би се таква сарадња могла икако друкчије одвијати осим у оквиру хрватске државе, премда су, истодобно, изражавали поштовање према својим српским партнерима и наглашавали равноправност двају народа. Идеје о јединству биле су ограничене на Славене Хабсбуршке Монархије, међу којима су Хрвати били у већини. Око Босне и Херцеговине показивала се крхка природа хрватско-српских односа, јер како је говорио Никола Пашић, питање о томе ко ће бити предводник у југословенском уједињавању било је битно питање, али је оно остало без одговора уочи избијања Првог светског рата.

У тихим градовима и местима на рубу Аустро-Угарске империје у Хрватско-далматинско-славонском краљевству, од атентата 1914. године у Сарајеву, почеле су се гомилати и припремати војне трупе за одлазак у рат. По писању Јосипа Хорвата о Првом светском рату, атентат је судбински везан за тадашње напете политичке прилике, напомињући и мисли атентатора, описујући га као онога који је предсказивао и на гробу Жерајића још 1912. године, заклео се да ће га осветити: „У пролеће 1914. утеловиле су се у несудоном аустријском кадету, тек свршеном гимназијалцу Гаврилу Принципу. Тај слабуњави младић светлих модрих очију и бујне косе, волео је у екстази рецитовати стихове Ниетзсцхеа, можда као интимну спознају властитог ја:

Ich weiss woher ich stamme, Licht wird alles was ich lasse,
Ungesaetigt gleich der Flamme, Flamme bin ich sicherlich...²³
Glueh, und verzert ich mich.

Запалио је Принцип пламен већ дуго припреманог светског рата и кренула је лавина која се није више дала зауставити, која је изнова променила друштвене односе, градове и села, људе, готово све. Страсти су људске избиле у први план оних који су се желели обрачунавати, а као и увек страдавали су углавном обични људи.

Свагде су у Хрватској црквени достојанственици благосиљали људе који су одлазили на бојиште, или их шкропили светом водицом уз молитве и победу, или пак благосиљали иконама. Свагде су којекакви стихотворци састављали крвожедне и нехумане корачнице, као на пример она са ову страну Саве, корачница уз које су аутоматски марширали “Матеки”, “Јуреки”, “Митри”, као надимци за војнике:

Ој, хрватски храбри сине Освећена крв још није,

²³ Josip Horvat, *Prvi svjetski rat*, Zagreb, 1967., стр. 121., у преводу: „Знам одакле вучем лозу, незаситан попут пламена горим и изгарам, чега се додирнем постаје светло, иза мене остаје угљевље, зацело сам пламен...”

Превези ме преко Дрине, Фердинанда и Софије...
 Њој са оне стране, у Србији, одговарала је слична песма, једнако једног „геце“:
 Петнаестог јуна на Видовдан Српска га рука убилааа
 Погинуо швапски Фердинанд. Српска га пушка смакнулаааа!

Одјекивале су корачнице Бечом, Берлином, Паризом и Лондоном... Певала се четири године, а онда била заборављена.²⁴ Рат је створио хистеричну психозу и код становништва оних подручја који су били непосредно иза црте фронта, а још већу код органа обавештајног одеа који су радили с локалном жандармеријом и конфидентима цивилних власти. Они су на сваком кораку откривали шпијуне, шта се претворило и у граду Осијеку у бесомучну хајку на вештице, шта је пречесто завршавало крвавим последицама, стрељанима, вешањима, депортацијама. У непосредној близини хрватске границе харао је терор обавештајног одсека тзв. Сцхутзкор, који је ухићенике или депортирао у логор или их је у мањим местима вешао без истраге. Илустроване новине су поред фантастичних слика побеђивања, објављивали и слике са тих вешања. Та је психоза постала неподношљива, те је 17. септембра 1914. године цар Фрањо Јосип објавио поверљиву одлуку: „Не желим, да због неоправданих ухићења буду и лојални елементи натерани у протудржавни правац”,²⁵ управо због појаве све чешћег дезертерства. И Хрвати мобилизовани у војнике кренули су на ратиште према Србији, понајвише на Дрину код Зворника или на Саву код Кленка. Како су на пример Осјечани дочекали вест о убиству престолонаследника у Сарајеву и како су примили вест о почетку Првог светског рата, објавиле су локалне осјечке новине „Хрватски лист“ чланак под насловом: „Осијек у првом свјетском рату“.²⁶

Кад је букнуо Први светски рат, дао је свој удео и хрватски народ, приневши најтеже жртве, а све у очекивању да ће срећни завршетак те дивовске борбе донети и хрватском народу давно жуђену потпуну слободу и уједињење. Док су јуначке хрватске мишице војевале на крвавим бојним поприштима, код куће је све упрегло, да сваким могућим начином потпомогне њихову љуту борбу и да им, где се и како се може, олакша тешке терете. Због близине бојишта Хрватска је већ почетком рата постала прихватни центар за многобројне болесне и рањенике, у чему је посебну важност имала организација „Црвеног крижа“. Развојем рата и отварањем нових бојишница, те одласком Хрвата и на бојишта источног фронта и италијанског бојишта, градови су мобилизацијом остајали без пуно здравих и способних људи.

Са сетом су се још дуго година сећали Хрвати као аустро-угарски војници који су се вратили са фронта.²⁷

²⁴ Исти, стр. 151.

²⁵ Исти, стр. 185.

²⁶ *Osijek u Prvom svjetskom ratu, Hrvatski list, Osijek, 6. XII. 1942.* (Добротворност и јавна служба у Осијеку и околици пре 25 година)

²⁷ Сада је томе 28 година. Пошао сам у нашу земаљску болницу, да посетим познате ми рањене и болесне војнике. Смештени су били у лепим, високим, зрачним собама. Као да сам ушао у какав санаториј. Фелџаба Ц. од осјечке пучко-ушашке пуковније пружио се лагодно у кревету, запалио цигарету и причао са друговима. Запитао сам га за ране. - Прошао сам срећно и крај најјаче ватре, а да ме не ранише - одговори - али горе у Карпатима ме стигло: смрзнула ми се нога. И јесте тамо зима, господине, какве ми овде у Славонији не познајемо!... Сутоп се хвата. Часне сестре пале свеће на великом божићном дрвету. Очи рањеника управе благи поглед на сјајне пламићке... Да, зима у Галицији - а сада Божић у мирној домаћи, у топлој соби, крај Божићног дрвета... У капелици служи болнички свештеник вечерњицу. У клупама клече рањеници. Милосрднице певају складним гласом: „Господе помилуј - Света Богородице, моли за нас...“ А рањеници скрушено одговарају... Свеће пламте, миомирис тамјана лагано се диже у вис... Рат и његове невоље, брига за своје код куће смекшале су и најтврђе ратничко срце и дигле га Свевишњему. Преокрет душе у Богу никада није тако снажан, тако интензиван, дубок и искрен као у

Ради подизања општег морала у ратним несрећама и недаћама, певане су хрватским градовима, у Осијеку, као и на ратиштима своје ратне песме, као: Осјечка ратна песма

То је било на Рачи код Дрине, И тамо сам купио теку, А ви, браћо, сви читајте живо,
Ту су мене ране освојиле, Да опишем све како је било, Што је писо момак Славоније.
Па сам отуд отишо Осијеку, Ваљда неће ником бити криво!

Биле су врло тешке прилике у градовима и селима за Првог светског рата, а утицај, шта га је Први светски рат произвео на јавне прилике, одражавао се врло карактеристично и у развоју прехранбених питања у градовима,²⁸ а са бројним војним обавезницима придшло је у Хрватску и много њихових обитељи. Када су залихе прехране биле исцрпљене, а лимитацијом се нису више могле постићи нити одржати умерене цене, него се напротив њоме постигло то, да је престала допрема живежа у градове - јер се живеж могао боље продати онде, где није био лимитисан - градови су онда почели сами набављати живеж и продавати га у властитим продавницама, и то уз ниже цене, него шта је то било код „конкуренције“. Градска апровизација добављала је и продавала грађанима уз лимитисане цене: пшенично и кукурузно брашно, гриз, рижу, шећер, со, кафу, грах, јечмену кашу, купус, суву рибу, живад, јаја, месо у конзервама, кромпир, лук, кукуруз, зоб, посије, сапун, петријол, свеће, гориво дрво, угаљ, живу јагњад, овце итд. У сврху шта бољег функционисања прехране града одржане су код градске општине безбројне анкете са представницима потрошача, млинским предузећима, трговачким и произвођачким стручњацима, пекарским и касапинским обртницима, итд.²⁹

На крају су Хрватска и Хрвати доживели почетак рата у једној држави, дајући велики обол у истом рату, да би доживели завршетак истог рата у другој, новој Држави Словенаца, Хрвата и Срба и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године. Створени су нови органи власти, Народна већа, са својом хијерархијом на чијем су челу били Антон Корошец, Анте Павелић (зубар) и Светозар Прибичевић, а који ће ускоро на преговоре у уједињењу са Краљевином Србијом.

Континуитет хрватског идентитета кроз Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевину Југославију и Бановину Хрватску од 1918. до 1941. године

Делегацију Народног већа, која је отпутовала у Београд, предводили су потпредседници Анте Павелић и Светозар Прибичевић.³⁰ По доласку у Београд, Прибичевић је посетио регента Александра и том је приликом регент изразио жељу да се церемонија уједињења убрза, јер је желео да уједињење проведе сам, без Пашића, који је био ван земље. То је одговарало и Прибичевићу, па је у том смеру вршио притисак на делегате Народног вијећа. Делегација је изабрала одбор петорице, који је требао израдити текст “Адресе”, којом ће се представници Народног већа обратити регенту. У расправи о том тексту избио је спор између Павелића и Прибичевића, јер је Павелић тражио да се у “Адреси” и одговору регента нагласи поштивање државоправних индивидуалитета са њиховим границама и аутономним правима те да се назначи однос тих покрајина према средишњој државној власти. Прибичевић се успротивио Павелићевим предлозима те је тражио да се прво изврши уједињење Државе

доба ратних невоља... Болнице би знале много о томе причати, како ратници попут мале дече на мајчину крилу опет умију побожно склапати руке на молитву...”

²⁸ Ratna aprovizacija u Osijeku 1914-1918., *Hrvatski list*, Osijek, 25. XII. 1942.

²⁹ Grad Osijek u Prvom svjetskom ratu kroz povijesne priče i iskaze, *književna Revija*, br. 3-4., Osijek, 2001., стр. 128-145.

³⁰ Председник Народног већа Државе СХС Антон Корошец био је тада у иностранству.

Словенаца, Хрвата и Срба с Краљевином Србијом, којој су се већ прикључиле Војводина и Црна Гора,³¹ а да се о свему осталом одлучује после. Павелић се позивао на “Напутак” Народног већа, али је Прибичевић тврдио да “Напутак” садржи само жеље, а не и захтеве, настојећи искључити све што је задирало у централистичко уређење будуће државе. Напокон је прихваћен компромисни текст у којему су се налазиле само неке идеје исказане у “Напутку”. На Павелићеву попустљивост утицао је и приспели брзојав Југословенског одбора, у којем се наводило да због тешког међународног положаја Државе Словенаца, Хрвата и Срба уједињење треба пожурити. Прибичевић је био свестан свог успеха у спречавању уношења било каквих формулација у “Адресу”, које би упућивале на потребу поштовања националних историјских индивидуалитета.

Дана 1. децембра 1918. године регент Александар је у својој резиденцији примио делегацију Народног већа и том приликом је Анте Павелић прочитао припремљену “Адресу”. У свом одговору регент је “прихватио молбу” делегације да удружи Државу Словенаца, Хрвата и Срба са краљевином Србијом, па је прогласио њихово уједињење у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.³²

Међутим, већ су савременици тврдили да је прводецембарски акт једностранни документ, јер је најпре прочитана “Адреса” Народног већа, а онда је регент Александар прокламисао државно уједињење. Дакле, није било речи о документу који потписују представници двају држава које се уједињују, већ о одлуци регента. Обзиром на делегацију Народног већа, потребно је уочити да су између “Адресе” и “Напутка” Средишњег одбора Народног већа постојале велике разлике. У “Напутку” је био предложен монархијски облик владавине, али и децентралистичко унутрашње уређење. Особито је истакнуто значење Уставотворне скупштине, која треба одлучити о темељним државним питањима, а “Адреса” је говорила о “јединственој држави” са монархијским обликом владавине. И регентова прокламација наводила је формулацију “јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца”, не спомињући никакво провизорно стање до Конституанте, чиме би се утирао пут централистичком уређењу државе.

Шта се Хрватске тиче, она је децембарским актом изгубила свој историјски идентитет, јер се у новонасталој држави убрзо показало да је заборављен чак и компромисни текст “Адресе”, коју је Анте Павелић 1. децембра 1918. године прочитао пред регентом Александром Карађорђевићем, а годину дана после, Светозар Прибичевић је назвао “Адресу” “манифестацијом за страни свет”.

Убрзо након проглашења уједињења уследела је поларизација политичких снага на оне које су уједињење одобравале и оне које су му се противиле. Прводецембарски чин су подржале политичке снаге у свим деловима државе, но међу онима које су уједињење и пре подржавале и за њега се здушно залагале почеле су се помањати контуре будућих противничких табора. На диференцијацију је од почетка утицало питање како ће нова држава бити уређена, у чему су оживљаване и старе политичке супротности које су у новим приликама попримале нове обресе. Најупорнију подршку уједињењу давала је групација око Светозара Прибичевића, која је одлучно заступала учвршћивање новог стања, али је било и противљења прводецембарском чину, а најјаче негодовање долазило је из Хрватске.

³¹ Dimitrije Dimo Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb, 1989.

³² У децембарском акту новонастала држава се називала *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца*. Међутим, првим чланом Видовданског устава утврђен јој је назив *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, па се тај назив употребљавао за раздобље до изгласавања Устава.

Већ 5. децембра 1918. године у Загребу, на Тргу бана Јелачића, дошло је до крвавог сукоба између одреда Народне страже (састављене углавном од припадника Хрватског сокола и морнара) и војника загребачког гарнизона из бивших аустро-угарских пуковнија: 25. домобранске и 53. пешачке.³³ Тај је догађај одјекнуо у тадашњим политичким круговима, а истрага је после утврдила да се радило о организованом иступу војника двају пуковнија против акта уједињења.³⁴

Непосредно након објављивања прводецембарског акта, против новоствореног државног стања иступила је Хрватска пучка сељачка странка, односно њезин председник Стјепан Радић. Не признајући акт уједињења, он је отворено жигосао политику југословенских централиста са Прибичевићем на челу те тражио да се Хрватској “по праву самоодређења” призна пуна државност, али у сложеној југословенској држави, а залагао се и за пуну хрватску државност са Сабором као највишим органом власти.

Сем Радића и његове странке, против уједињења изјаснила се и Хрватска странка права (франковци), која је након раскида са Аустро-Угарском објавила своје распуштање, али је након проглашења уједињења иступила прогласом у којем протестује против “јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца” и преношење владарске овласти на “српског краља Петра И. без питања словеначког, хрватског и српског народа”. Тај проглас Хрватске странке права био је позив на политичку акцију против прводецембраске прокламације и стања које је њоме створено, а затражено је и да се ратификује акт уједињења у хрватском Сабору,³⁵ унаточ регентовог тумачења, да нема никаквог даљег поступка и потребе да се санкционише “свршени чин”.

Тако нова југословенска држава, унаточ надама и уверењу многих протагониста уједињења, није пружила подједнаке услове за национални развитак у њој окупљених народа.

За Хрвате је губитак државноправности био извором незадовољства које ће временом постати потицај и жариште хрватског националног покрета, а због све жешће централизације државе на чему је радио министар унутрашњих послова Светозар Прибичевић.³⁶ Стога се крајем јануара 1919. године Иван Лорковић жалио у писму Анти Трумбићу: “Централистичка управа побуђује све веће незадовољство. Она је данас створила расположење пуно различито од онога прије два мјесеца... Режим у земљи је апсолутистички, реакционаран. Државно вијеће се не сазива...”³⁷

Новим актима “Обзномом”, “Законом о заштити државе”, видовданским “Уставом” само се још више учврстило централистичко управљање државом, а тзв. шестојануарском диктатуром 1929. године анулисало се и оно мало демократског и

³³ Према службеном извештају, том је приликом погинуло 13, а рањено 17 лица, већином из споменутих војних пуковнија (у сукобу су страдали и неки грађани).

³⁴ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1989., стр. 136-139.

Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, Zagreb, 1961., стр. 160-169., уз приказ догађаја даје и опис суђења групи учесника, а међу њима он види и “социјалисте”, који су устали против система уопште. Ипак, на првом месту истиче да су учесници “демонстрирали против укидања државности Хрватске” (168).

³⁵ Поставило и питање ратификације чина уједињења и у хрватском Сабору. О потреби ратификације расправљало се у Народном већу и пре уједињења, али до тога није дошло. Влада је, највише по сугестијама Светозара Прибичевића, одбила такав захтев, очито у страху би ли ратификација уопште била изгласана.

³⁶ У Земалској влади за Хрватску и Славонију до тада је било једанаест одела, а од тада три, када је бан Иван Палачек, иначе Прибичевићев истомишљеник, изјавио да банска влада није више аутономна те да ће радити по упутама из Београда.

³⁷ Ivan Lorković u pismu Anti Trumbiću 26. I. 1919., Arhiv HAZU, Zagreb, *Trumbićeva ostavština*, sv. 40/34.

страначког парламентарног живота у земљи, а што је узроковало пораст броја противника режима, посебно националистичких организација у Хрватској, од којих су неке биле екстремне и деловале у илегалу или ван земље.³⁸ Политички вал незадовољства у Хрватској против југославенске државе нарочито се мултициплисало после убитства хрватског народног трибуна Стјепана Радића у Народној скупштини у Београду 1927. године, те након атентата краља Александра Карађорђевића 1934. године у Марсеиллесу.³⁹

Због изузетно тешких спољних, а посебно унутарњих политичких околности у којој се наша Југославија, Цветковићевој влади, која је била формирана 6. фебруара 1939. године, кнез је Павле дао задатак: остварити споразум са Мачеком и Хрватском сељачком странком.⁴⁰ Кнез је Цветковића упутио у Загреб као свог емисара без обзира на владу, а претходно је Цветковић у Народној скупштини у наступној изјави ипак означио хрватско питање као најбитнији део владина програма.

Пружила се сада нова прилика, да се поврати хрватски државни континуитет који није постојао 20-так година, а када је хрватски идентитет био само у сфери језичног и културног идентитета.

Први сусрет Цветковића и Мачека одржан је у Загребу 2. априла 1939. године, где је Цветковић прихватио Мачекову начелну основу споразума, тј. да се утврди прво територијални опсег Хрватске, а затим њезин посебан положај и овласти, а када се споразум закључи, формирати ће се влада која ће га провести у дело.⁴¹ Разговори су настављени 15. априла, али сада посве конкретно о земљи будућег хрватског ентитета - Бановине Хрватске. Цветковић је предложио спајање Савске и Приморске бановине те града (и котара) Дубровника, који је био у Зетској бановини са мањим накнадним променама приликом целовитог преуређења земље. Мачек је на то пристао, али је инсистирао на укључивање у хрватску јединицу и других крајева с претежно хрватским становништвом. Највише је спора било око Босанске крајине (тзв. турске Хрватске) и делова Срема, а спор је превладан постизавањем сагласности о одржавању плебисцита у спорним подручјима.

Пошто су утврђени заједнички послови и пренос надлежности са средишњих на аутономне хрватске органе, утврђен је и текст "Споразума" 27. априла 1939. године, којег су Цветковић и Мачек сматрали коначним,⁴² чиме ће се уз мали прекид наставити хрватски државни континуитет.

³⁸ Нпр. Комунистичка партија Југославије и њезин огранак Комунистичка партија Хрватске (од 1937. године), ХАНАО (Хрватска национална омладина), Усташки покрет...

³⁹ За атентат су оптужени „Хрвати“, иако је атентатор био Македонац Величко Керин, члан ВМРО-а, укључен у редове усташке емиграције као инструктор.

⁴⁰ Мачек није желео преговарати са председником владе, него са опуномоћеником кнеза (без обзира на његову функцију у влади), желећи тако у преговорима што више ангажирати и самог шефа државе.

⁴¹ Србијанска удружена опозиција с којом је Мачек 1937. године закључио споразум у Фаркашићу, приговарала је Мачеку што је уопште пристао на разговоре с Цветковићем, којег србијанске странке не признају представником Срба. Тврдили су да је Мачек скренуо са основе на којој је са њима закључио договор. Ипак, из обзира према кнезу Павлу, удружена опозиција није се могла јавно противити да Мачек не разговара са Цветковићем као кнежевим емисаром те одлучила заузети став проматрача и чекати развој догађаја.

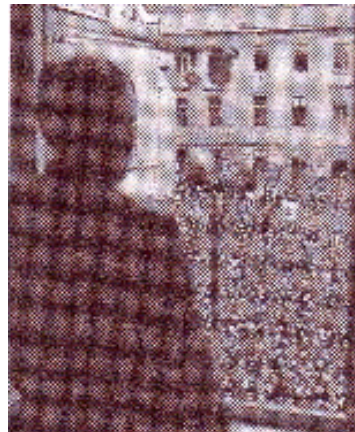
Након почетних сусрета Мачека и Цветковића, у којима су утврђена темељна питања, разговори су били прекинути, јер је Цветковић о њихову току морао известити кнеза Павла.

⁴² Споразум Цветковић-Мачек о настанку аутономне Бановине Хрватске, кнез Павле ће потписати тек 26. августа 1939. године.

Континуитет хрватског идентитета кроз тзв. Независну Државу Хрватску, кроз Народно-ослободилачка већа Хрватске, кроз Народну (Социјалистичку) Републику Хрватску у склопу нове Југославије од 1941. до 1990. године

Уследео је 1941. године кратак априлски рат те је на територију бивше југословенске државе успостављен сложен окупацијски систем са основном поделом на немачко и италијанско интересно подручје. Током војних операција фашистичких сила против Југославије, предводник усташке домовинске скупине Славко Кватерник је 10. априла 1941. године прогласио Независну Државу Хрватску, а за поглавника Анту Павелића (правника). Иако се сама сматрала континуитетом хрватске државности и испуњењем вековног сна, држава је у бити била фашистичка творевина са подложничким обавезама према Италији и Немачкој, у којој није било Устава, нити парламентарних институција и вишестраначја. Политика усташке власти, посебно оснивање концентрационих логора изазвале су незадовољство и у хрватском народу, које је нетом пре у априлу 1941. године делом поздравило успоставу хрватске државе и крај југословенске хегемоније. Исто незадовољство створило је подлогу за развој антифашистичког покрета предвођеног комунистичком партијом,⁴³ које је од свих југословенских земаља било најјаче и најбројније у Хрватској.

Истовремено је Комунистичка партија Југославије (КПЈ) покушала организовати и Народну фронту као савез комуниста са лево оријентисаним грађанским струјама, а са програмом борбе за решење националног питања и тешког господарског стања, са очитим циљем да привуче део присташа грађанских странака које су биле носитељи националних тежњи и борбе за националну равноправност. Слом Краљевине Југославије КПЈ је настојала искористити за остварење својих циљева: преузимање власти и успоставу социјалистичког модела друштвено-економских односа и то на територији целе разбијене и од фашистичких власти окупиране државе, борбу за ослобођење од окупатора и обнову Југославије. У политичком погледу она је формулисала програм којим је желела задовољити тежње јужнословенских народа за аутономијом те је срочила паролу “братство и јединство” као главну одредницу своје агитације за мобилизирање маса. Посебна је позорност посвећена припремама за оружану борбу, а као најподеснији облик борбе у условима бројчане и техничке надмоћи окупаторских снага утврђен је партизански рат ширих размера (Проглас КПЈ, од 4. јула 1941. године) са диверзантским акцијама.



Анте Павелић (на левој слици) и Јосип Броз Тито (на десној слици) говоре на истом прозору Банских двора у Загребу, снимљени из истог кута, Павелић 15. априла 1941., Тито 25. маја 1945. године.⁴⁴

⁴³ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1994.

⁴⁴ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije - kratak pregled*, PIP Pavičić, Zagreb, 1998., стр. 278. и 279.

Ускоро је 1942. године почело деловати и политичко представничко тело Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), а у Хрватској и ЗАВНОХ, који ће до 1945. године прерасти у Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ) као влада па до њезиног преустроја у Демократску Федеративну Југославију (ДФЈ) после завршетка Другога свјетског рата. Рат је донио многа разарања, али и непотребне људске жртве од концентрационих логора у Јасеновцу па до Блеибурга и крижнога пута непосредно после завршетка рата, а исте се жртве и до данас ничиме не могу оправдати.

У обележавању националног хрватског идентитета ове две непрепорне нељудске тачке хрватске историје и данас изазивају страсти и полемике. Нова југословенска држава састојала се од шест република од којих је једна била и Хрватска. Пошто је КПЈ осигурала војну и политичку победу, пришла је учвршћењу своје власти и остваривању програма, успостављање, како су комунисти говорили „изградње“ социјализма као прве етапе на путу према комунизму. Уставно устројавање је довршено доношењем Устава републике Хрватске 18. јануара 1947. године по јединственом совјетском обрасцу, али са Партијом као носиоцем власти на челу са Политбироом и Титом као главним секретаром, а касније председником Југославије. Целокупна друштвена сфера била је утемељена на наметању марсистичке идеологије и величању политике новог режима, дакако у искривљавању објашњавања појединих националних догађаја и лица из прошлости, мењању националних имена појединих културних институција те се наглашавала историјска нужност уништења „капиталистичког система израбљивања и националног угњетавања“.

Како је законодавна, извршна и судска власт била концентрисана у државном врху, односно у комунистичком руководству, поступно се стварала високо централизована држава у којем поједине републике готово да и нису имале никакве самосталности у обликовању господарског система, већ су проводиле „директиве одозго“, тј. из средишта у Београду.

У раздобљу притиска источног блока на Југославију од сукоба са Информбироом 1948. године, стање у земљи је било тешко јер је заустављена индустријска производња, али је она узроковала увођење тзв. радничког самоуправљања као посебног облика социјализма одлуком Народне скупштине 27. јуна 1950. године. Раднички савети нису уведени само у фабрике него и у свим радним организацијама (школама, универзитетима, болницама, институтима...) који су имали 15-120 чланова те одлучивали у име других радника. Следело је увођење комуналног система - комуна од 1950. године на територијално-политичком принципу, а у спољној политици започео је несврстани покрет састанком Тито-Насер-Нехру на Бријунима 1956. године и Првом конференцијом несврстаности 1961. године у Београду, тј. политиком покрета несврстаности између двају војних блокова.

Међутим расли су сукоби федералних институција по националној основи, посебно израженој у подели средстава из савезних фондова, али су ти спорови били „државна тајна“, поспешени и појачани економском кризом почетком шездесетих година 20. века. Тито је стога на тајној седници 14-16. марта 1962. године констатирао да су се сукоби претворили у озбиљну политичку кризу која је претила распадом земље,⁴⁵ где су и представници Хрватске критизирали централизацију инвестиција у савезним органима, постојећи систем сматрали су неодрживим, јер је федерација

Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978.*, Beograd, 1980.

⁴⁵ Титове речи на тајној седници: „... је ли та наша земља збиља кадра да се још одржи, да се не распадне“, звучале су драматично.

располагала са 80 % југословенских инвестиција које је она пласирала по републикама. Стога сви поремећаји „падају на њену страну, а не на републике“.⁴⁶ Уследео је стога нови Устав од 7. априла 1963. године, где се у његовом уводном делу истицало како се „социјалистички систем у Југославији заснива на односима међу људима као слободним и равноправним произвођачима и ствараоцима“.

У Југославији комунистички режим је систематски потискивао националне културе у настојању да се оне уметно стопе у југословенску мешавину прожету марксистичком идеологијом.⁴⁷ То се посебно исказивало на подручју језика, па је у децембру 1954. године објављен тзв. „Новосадски договор“, који су под притиском Комунистичке партије припремили и потписали српски и хрватски језични стручњаци, а којим се утврдило како је језик Хрвата и Срба један језик са једним именом, српскохрватски, односно хрватскосрпски, и да им је књижевни језик јединствен, иако има два изговора - ијекавски и екавски, а обе језичне варијанте, западна или хрватска и источна или српска, проглашене су равноправнима. Припремљен је и објављен 1960. године заједнички правопис, а започет је и рад на заједничком речнику, који никада није довршен. Али, унаточ прокламираној равноправности варијаната, у пракси се чинило све да се хрватска потисне.⁴⁸ На стручним научним скуповима и у часописима хрватски су се језикословци почели одупирати језичној агесији, устајући у одбрану засебног хрватског језика. Напокон су 17. марта 1967. године Матица хрватска и Друштво књижевника Хрватске јавно иступили објављивањем „Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика“.

Савезна скупштина је 30. јуна 1971. године прихватила амандмане на постојећи Устав и тиме озаконила реформу федерације, а расправе о уставним амандманима оснажиле су хрватски национални покрет који се проширио и добио нову снагу те постао масовни народни покрет назван „Хрватско пролеће“. Хрватски покрет преко предлога хрватских челника у Централном комитету Савеза комуниста Југославије (Мике Трипала и Савке Дапчевић-Кучар) залагао се за ширу демократизацију друштва, националну државу и пренос савезног капитала и девиза у руке произвођача,⁴⁹ али је главни циљ било конституирање државе Хрватске у постојећем југословенском оквиру. Да предухитри непосредни повод за државни удар у Хрватској са студентским немирима, Тито је сазвао партијско водство Хрватске у Карађорђево од 30. новембра до 1. децембра 1971. године и отказао своју подршку хрватском руководству те осудио њихову политику због јачања хрватског националног покрета те сменио хрватско партијско руководство угушивши покрет.

⁴⁶ Како је све више долазило до изражаја господарско искориштавање Хрватске, њено је комунистичко водство поткрај педесетих година 20. века спознало да у расподели савезног капитала Хрватска ложије пролази од осталих република. Релативно заостајање Хрватске потврђивали су статистички подаци: од 1953. до 1959. године пораст југословенске привреде износио је 202,8 %, а Хрватске 19 %.

Нрвоје Matković, *Povijest Jugoslavije - kratak pregled*, PIP Pavičić, Zagreb, 1998., стр. 338.

⁴⁷ Године 1960. иницирана је израда заједничке историје књижевности „југословенских народа“ и заједничке историје уметности „на тлу југословенских народа“.

⁴⁸ У ЈНА обавезна је била српска варијанта комуникације и заповедања, као и у службеном дописивању савезних државних органа, савезне новинске агенције, радија и телевизије. Наметањем српског као државног језика хрватски језични израз систематски је потискиван и сведен на локално наречје. Хрватска културна јавност, посебно језикословци и књижевници окупљени у Матици хрватској, били су озбиљно забринути таквим стањем.

⁴⁹ Упозоравали су на хрватску девизну суфицитарност и на девизе зарађене радом хрватских радника у иностранству Хрватској одузимају и дају другима.

Savka Darčević-Kučar, *'71-hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb, 1997., sv. 1., стр. 233-234.

Но није се могао избећи нови Устав 1974. године којим је ојачан суверенитет република и аутономних покрајина, укључујући право сваког народа на самоопредељење и право на одцепљење. Тиме су ојачана републичка средишта, тако и све већа аутономија Хрватске, иако је Тито са партијским механизмом и војском гушио сваку слободну реч, а помагала су му републичка партијска руководства.

Ускоро је избила 1979. године дуготрајна господарска криза, а Титова смрт 1980. године убразавала је распад заједничке државе, која ће уследити од 1991. године, а од тада па надаље настати ће нове независне државе, међу којима и Република Хрватска.

Проф. др. сц. Иван Балта
Филозофски факултет Осиек

Тема: *Мапирање националних идентитета на простору ex Југославије*
Институт за историјску правду и помирење из Хага
Београд, 17-18. септембар 2009.

Historical retrospective of Croatian identity in the second half of 19th and 20th century

Summary

Croatian national identity got its beginnings and was formed through segments of various autonomies and outside influences of federal countries from the year 1867 until the year 1990. In 19th century, there was a formation of modern national Croatian identity through language, culture, tradition and territorial autonomy, as well as political and governmental relationships within the senate and parliament. No other population of former Austro-Hungarian empire wasn't effected by dualism as Croats. Croatia was not a perfect land, but instead a land that was divided in three parts; Croatia and Slavonia, Dalmatia, Istria and Army Borders. All of those three parts had its own local autonomy and power.

Most of the time it was on purpose that political regions (Dalmatian, Istrian and Slavonian) went in conflict with some of the naming which slowed down the development of unanimous Croatian identity.

Croatian national identity proved itself over and over through different concepts and influences of Austro-Hungarian empire, Kingdom of Croats, Serbs and Slovenians, Kingdom of Yugoslavia (Independent Croatian Country), and all the way until Socialistic Federal Republic of Yugoslavia. On its journey to become independent once again, Croatian identity was always under influence from outside nearby republics who were a part of Croatia at some point in the past by forming federal union of countries. Most important attributes of Croatian identity happened throughout 19th and 20th century by influences through language, tradition, and culture. Those influences happened during the time of Kingdom of Croats, Serbs and Slovenians, Communist Yugoslavia and fascist independent Croatia all the way until the time of complete independence of Croatia in the late 20th century (1990-ties and beyond).

Key Words: Croatian Nationality, Nation, National Retrospective